

'KEIZERCULTEN' IN OOST EN WEST

*Een studie naar het 'pluriforme karakter' van de verering
van keizer Augustus*

Rob O. Geertsma, s4220072

Bachelorscriptie geschiedenis

Radboud Universiteit, Nijmegen

Eerste gelegenheid, 15 juni 2015

Onder begeleiding van Dr. D. Slootjes

Eindversie

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave.....	2
Inleiding.....	3
Status quaestionis	5
‘Keizercultus’	5
De ‘keizerculten’ in de provincies	6
De ‘keizercultus’ in Rome.....	7
Conclusie.....	8
1. Historische context.....	9
Heerserverering in het Hellenistische oosten	9
Rome en de verering van mensen	10
Julius Caesar als <i>Divus Iulius</i>	11
Verering in het westen	12
2. De praktijk: ‘keizerculten’ voor Augustus	13
Provinciale ‘keizerculten’	13
De tempel van Roma en Augustus in Pergamum.....	13
Het altaar van de Drie Galliërs in Lugdunum.....	15
Stedelijke ‘keizerculten’	16
<i>Theos Sebastos</i> in Mytilene?	16
De verering van Augustus in Tarraco.....	17
‘Keizercultus’ in Rome in 27 v.Chr.-14 n.Chr.?.....	17
3. Vergelijking.....	19
Conclusie	21
Bibliografie.....	22
Verantwoording afbeeldingen	24
Appendix.....	25

INLEIDING

De ‘keizercultus’ heeft in de 20ste eeuw al veel aandacht gekregen van historici, theologen en archeologen. Vaak wordt door deze wetenschappers echter maar één aspect van de keizercultus in één bepaald gebied van het Romeinse Rijk bestudeerd. Geconcludeerd werd dat de keizercultus een pluriform karakter had. Er is in de recente jaren echter geen onderzoek gedaan naar de keizercultus in héél het Romeinse Rijk. Het doel van dit onderzoek is dan ook om de ‘keizercultus’ in meerdere steden te bestuderen en inzicht te geven in de eventuele verscheidenheid van de heerservering in het Romeinse Rijk.

De ‘keizercultus’ maakte in de Romeinse wereld deel uit van het begrip dat wij tegenwoordig religie zouden noemen. Een definitie van het begrip religie is moeilijk te geven. In de loop van de eeuwen zijn er verschillende definities naar voren geschoven, maar geen van deze definities is universeel geaccepteerd. Het begrip religie zal toch gedefinieerd worden zodat in deze studie geen misverstand kan bestaan over wat het nu wel en niet inhoudt.¹ Karl Galinsky geeft in zijn boek *Augustan Culture* een definitie van de Romeinse religie ten tijde van Augustus’ regeerperiode:

Religion can be defined in various ways. In the Roman context, we have to be especially careful not to transpose later and Christian notions of what constitutes belief and faith to a system that was *sui generis*. [...] Fundamentally, religion is a response and alternative to chaos; it is an attempt to provide structure, order, and meaning.²

Galinsky maakt duidelijk dat we niet vanuit een christelijk maar vanuit een Romeins perspectief naar religie moeten kijken. Vanuit een Romeins perspectief gezien is het verstandig om religie en politiek niet van elkaar te scheiden, omdat de twee fenomenen sterk met elkaar verbonden waren.³ Elke politieke en militaire functie was namelijk ook religieus van aard.⁴ Zo moesten religieuze activiteiten, zoals het maken van offers of het raadplegen van de goden, regelmatig door een Romeinse magistraat of veldheer geleid worden. Zoals duidelijk wordt uit bovenstaand citaat had Romeinse religie niets te maken met persoonlijk geloof, maar bood het enkel structuur en orde in het dagelijks leven van de Romeinen.

Het begrip ‘keizercultus’ behoeft, net als religie, ook een duidelijke definitie:

The definition emperor worship or ‘the imperial cult’ (a more flawed term, because more specific, giving the impression of a neat and independent category) will follow the ancient

¹ Zonder een definitie kan er geen onderzoek zijn, omdat de definitie hetgene bepaalt wat onderzocht moet worden. Zie: M.E. Spiro, ‘Religion: problems of definition and explanation’, in: M. Banton (red.), *Anthropological approaches to the study of religion* (Londen, 1966), 85-126, alhier 90.

² K. Galinsky, *Augustan culture* (Princeton, 1996), 288.

³ Het onderscheid tussen religie en politiek dat heden ten dage gemaakt wordt is een moderne christelijke uitvinding. Zie: I. Gradel, *Emperor worship and Roman religion* (New York, 2002), 4; P. Herz, ‘Emperors: Caring for the Empire and Their Successors’, in: J. Rüpke (ed.), *A companion to Roman religion* (Oxford, 2007), 304-316, alhier 304; en S.R.F Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge, 1984), 15.

⁴ M. Beard, ‘Chapter 19: Religion’, in: J.A. Crook, A. Lintott en E. Rawson (ed.), *The Cambridge Ancient History volume 9 The last age of the Roman republic, 146-43 BC* (Cambridge, 1994), 729-768, alhier 751.

term of *divini*, or *summi* or *caelestes honores* [...] with which gods were cultivated: sacrificial rites, whether blood sacrifice or bloodless (wine and incense) to the emperor, dead or alive.⁵

Door deze definitie van ‘keizercultus’ van Ittai Gradel wordt meteen duidelijk dat we hier te maken hebben met een problematisch concept. De enkelvoudige term ‘keizercultus’ impliceert namelijk dat er een coherent systeem van keizerverering bestond. Dit is volgens historici als Gradel en Steven Friesen echter niet het geval, omdat de verering van de keizer op vele verschillende manieren werd ingevuld vanwege het gebrek aan centrale besturing.⁶ Gradel gebruikt daarom de term ‘keizerverering’, maar het meervoud ‘keizerculten’ zou ook volstaan.⁷ Het is echter de norm in wetenschappelijk onderzoek naar het geheel aan vereringen van de keizer om te spreken over de ‘keizercultus’. Aangezien deze term volgens Friesen en Gradel niet geheel correct is wanneer gesproken wordt over alle vormen van verering van de keizer, zal in dit onderzoek de term ‘keizerculten’ gebruikt worden.

‘Keizerculten’ verwijst in dit onderzoek dus naar het geheel van verschillende vormen van de verering van de keizer. Wanneer wordt gesproken over de verering van de keizer in een bepaalde plaats of provincie, zal toch de enkelvoudige term ‘keizercultus’ gebruikt worden, omdat het hier dan gaat over één van de verschillende vormen van verering. De plaats of provincie zal dan ook benoemd worden, bijvoorbeeld de ‘keizercultus’ in Rome of de ‘keizercultus’ in Lugdunum.

De onderzoeksvraag die centraal staat in deze bachelorscriptie is als volgt:

‘Waarom kregen de ‘keizerculten’ tijdens de periode van keizer Augustus in het westen van het Romeinse Rijk een andere vorm dan de ‘keizerculten’ in het oosten van het rijk?’

Deze vraag zal beantwoord worden aan de hand van een aantal culten in het oosten en het westen. Er is gekozen voor maar vier culten vanwege de beperkte ruimte die deze scriptie bood. Dit heeft me ook doen besluiten om de culten voor de overleden Augustus buiten beschouwing te laten en me te richten op het leven van Augustus, dus tot en met 14 n.Chr.

De onderzoeksvraag is weer opgedeeld in een aantal deelvragen. Als eerste zal de vraag ‘wat is de historische context van religie in het oosten en westen?’ aan bod komen. De tweede vraag die beantwoord zal worden is ‘hoe werden de ‘keizerculten’ ingevuld en uitgevoerd?’. De laatste deelvraag luidt ‘hoe kunnen de verschillende ‘keizerculten’ met elkaar vergeleken worden?’. Elke deelvraag zal behandeld worden in een apart hoofdstuk.

⁵ Gradel, *Emperor worship*, 7.

⁶ Zie: M. Beard, J. North en S. Price, *Religions of Rome, Vol. 1: A History* (Cambridge, 1998), 318; en S.J. Friesen, ‘Chapter 2: Normal religion, or, word fail us. A response to Karl Galinsky’s “The cult of the Roman Emperor: uniter or divider?”’, in: J. Brodd en J.L. Reed (red.), *Rome and religion: a cross-disciplinary dialogue on the imperial cult* (Atlanta, 2011), 23-34, alhier 24.

⁷ Friesen, ‘Normal religion’, 24.

STATUS QUAESTIONIS

Allereest zal er gekeken worden naar de stand van zaken wat betreft eerder wetenschappelijk onderzoek naar de verering van de keizer. Wat opvalt is dat veel aspecten van de Romeinse religie, en daarmee dus ook de verering van de keizer, vanaf de jaren negentig veel aandacht hebben gekregen. Zo verschenen in 1998 twee delen van *Religions of Rome* van Mary Beard, John North en Simon Price. In de jaren erna verschenen nog enkele bundels over Romeinse religie. Een van de redenen voor het weer in zwang raken van Romeinse religie was de ‘ontdekking’ van de historische context van het Nieuwe Testament door bijbelwetenschappers.⁸

‘Keizercultus’

De term die in de wetenschap veel wordt gebruikt om alle gebruiken omtrent de verering van de keizer te omschrijven is de ‘*imperial cult*’, de ‘keizercultus’. In de inleiding is al een begin gemaakt met het problematiseren van de term. Zo impliceert de term dat de verering van de keizer maar op één manier gebeurde.⁹ Dientengevolge kiezen historici als Friesen en Gradel voor de term ‘keizerculten’.

Een groep wetenschappers, bestaande uit Beard, North, Price en Galinsky, stelt dat dé ‘keizercultus’ nooit bestaan heeft, omdat het een modern begrip en verklaringsmodel is. De term is bedacht door wetenschappers om alle gebruiken rondom de verering van de keizer onder één noemer te kunnen plaatsen. Omdat dé keizercultus nooit bestaan heeft, is het onmogelijk dat het ooit gediend heeft als het cement van het rijk.¹⁰ Bovendien was er geen scherp contrast tussen de ‘keizercultus’ en andere religieuze culten.¹¹ Ondanks dat deze historici beweren dat dé ‘keizercultus’ nooit bestaan heeft, blijven ze de term toch gebruiken om de verering van de keizer in een specifiek gebied aan te duiden.

Price stelt dat de mensen in de oudheid gewend waren om de goden te vereren. Aangezien dit de enige manier was die ze kenden om een (voor hen) buitenlandse autoriteit zoals de keizer te erkennen, pasten ze de cult van de goden ook toe op de keizer.¹² De culten moet dus gezien worden als een manier om eer te betonen aan de keizer.¹³ Dit is volgens Price bijvoorbeeld te zien in het Griekse oosten. Peter

⁸ K. Galinsky, ‘The cult of the Roman emperor: uniter or divider?’, in: J. Brodd en J.L. Reed (red.), *Rome and religion: a cross-disciplinary dialogue on the imperial cult* (Atlanta, 2011), 1-21, alhier 1.

⁹ Friesen, ‘Normal religion’, 24; en Gradel, *Emperor worship*, 7.

¹⁰ S. Price, ‘The place of religion: Rome in the early empire’, in: A.K. Bowman, E. Champlin en A. Lintott (red.), *The Cambridge Ancient History volume 10: The Augustan Empire, 43 BC-AD 69* (Cambridge, 1996), 812-847, alhier 841.

¹¹ Beard, et al., *Religions of Rome, Vol. 1*, 318; Galinsky, ‘The cult of the Roman emperor’, 3; en S. Price, ‘The place of religion’, 841.

¹² Price, *Rituals and Power*, 30.

¹³ *Ibidem*, 24.

Herz ziet de ‘keizerculten’ als een manier om participatie van mensen die onder de Romeinse heerschappij vielen (zowel Romeinen als niet-Romeinen) te stimuleren.¹⁴ Herz stelt dus eigenlijk dat de ‘keizerculten’ zorgden voor betere integratie van (nieuwe) gebieden. Een goed voorbeeld hiervan is de provincie Gallia. Gallia, dat pas vanaf 50 v.Chr. onder Romeins gezag viel, moest nog geromaniseerd worden en ‘keizerculten’ konden hierbij helpen.

De ‘keizerculten’ in de provincies

Volgens enkele wetenschappers had het Griekse oostelijke rijkdeel al een lange traditie wat betreft het vereren van de heerser.¹⁵ Men verschilt echter van mening tot wanneer de traditie is terug te leiden. Duncan Fishwick stelt dat de traditie terug ging tot de Soemerische en Egyptische tijd.¹⁶ Galinsky en Herz stellen echter dat het vereren van de heerser begon in de tijd van Alexander de Grote (356-323 v.Chr.) in de vierde eeuw v.Chr.¹⁷ Volgens hen bouwden deze Hellenistische heerser een systeem van vereringen op dat overgenomen werd door zijn opvolgers en dat zelfs in de tijd van Augustus nog functioneerde. Augustus hoefde in het oosten van het rijk dus alleen het systeem van de Hellenistische heersers over te nemen.¹⁸ Friesen benadrukt echter dat Augustus het stelsel niet één op één overnam. Zo waren de culten voor de keizer alléén voor de keizer en niet voor een familie of dynastie, zoals wel het geval was voor de Hellenistische koningen.¹⁹

Verschillende historici, waaronder Herz en Kaizer, beweren dat de levende keizer in de oostelijke provincies gezien werd als een god, terwijl dit in het westen niet het geval was.²⁰ Galinsky stelt echter dat Augustus in de provinciale culten, die onder het gezag stonden van een provinciale vergadering, helemaal niet direct vereerd werd als een god, omdat Augustus dit niet toe stond.²¹ In de stedelijke culten, die onafhankelijk opereerden, werd hij echter wel neergezet als god. Culten voor de keizer zijn dus op twee verschillende niveaus te vinden. Allereerst bestonden er provinciale culten die onder het gezag stonden van een provinciale vergadering. Deze vergadering besloot in welke plaats een cultus voor de keizer werd opgericht. Daarnaast bestonden er ook stedelijke culten. Individuele steden besloten om culten op te richten zonder inmenging van de provinciale vergadering. Deze culten waren dus ook niet gebonden aan de eisen van de provinciale vergadering, waardoor de steden Augustus bijvoorbeeld wel als god konden presenteren.

¹⁴ P. Herz, ‘Emperors: Caring for the Empire’, 310.

¹⁵ D. Fishwick, ‘The Imperial Cult in Roman Britain’, *Phoenix* 15:3 (1961), 159-173, alhier 159; K. Galinsky, ‘Continuity and change: Religion in the Augustan Semi-Century’, in: J. Rüpke (red.), *A companion to Roman religion* (Oxford, 2007), 71-82, alhier 81; en Herz, ‘Emperors’, 306.

¹⁶ Fishwick, ‘The Imperial Cult in Roman Britain’, 159.

¹⁷ Galinsky, ‘Continuity and change’, 81; en Herz, ‘Emperors’, 306.

¹⁸ Herz, ‘Emperors’, 306.

¹⁹ S. Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the cult of the Flavian imperial family* (Leiden, 1993), 8-9.

²⁰ Herz, ‘Emperors’, 309; en T. Kaizer, ‘Religion in the Roman East’, in: J. Rüpke (red.), *A companion to Roman religion* (Oxford, 2007), 446-456, alhier 447.

²¹ Galinsky, ‘Continuity and change’, 81.

Fishwick stelt dat het Latijnse westelijke rijkdeel niet bekend was met het vereren van de heerser. Beard, North en Price stellen dat de Latijnse provincies daarom uit zichzelf het voorbeeld van de Griekse provincies volgden en culten voor de levende keizer oprichtten.²² De oprichting van culten kan volgens deze wetenschappers dus gezien worden als een *bottom-up* beweging. Fishwick beweert echter dat de machthebbers in Rome in de Latijnse provincies media voor de culten moesten creëren.²³ Veel culten in het westen werden opgezet door Romeinse veldheren.²⁴ Een bekend voorbeeld hiervan is het altaar in Lugdunum dat opgericht werd door Drusus, de stiefzoon van Augustus. Culten voor de keizer in de Latijnse provincies werden volgens Fishwick dus niet *bottom-up*, maar *top-down* ingesteld. Net als in de Griekse provincies werden de stedelijke culten in de Latijnse provincies door steden zelf opgericht. Volgens Galinsky wilden de inwoners van deze steden namelijk niet wachten totdat Romeinse veldheren altaren hadden opgericht.²⁵

De ‘keizercultus’ in Rome

Volgens Beard en Price was de ‘keizercultus’ in Rome helemaal niet zo vernieuwend.²⁶ De militaire en politieke leiders hadden altijd al een nauwe band met de goden. Zo zouden succesvolle acties, of ze nu politiek of militair van aard waren, de mens dichterbij de goden brengen. Dit is goed te zien in de uitvoering van de triomftocht van een succesvolle generaal, die gekleed werd als Jupiter Optimus Maximus en op deze manier voor één dag in de schoenen van deze god mocht treden.²⁷ Gradel stelt echter dat de triomfater niet als een god gezien werd.²⁸ Volgens Gradel ging een triomftocht om machtsrepresentatie. De triomfater mocht een triomftocht houden, omdat dit een symbool was voor de ultieme macht die de triomferende generaal in handen had. Het had dus niets met goddelijke verering te maken.²⁹

Er was nog een fenomeen dat ons laat zien dat de ‘keizercultus’ helemaal niet zo nieuw was in Rome: de vergoddelijking van overleden mensen door de Romeinse senaat. De vergoddelijking van Romulus, de mythische stichter van Rome, is een voorbeeld hiervan.³⁰

²² Beard, et al., *Religions of Rome, Vol. 1*, 352.

²³ Fishwick, ‘The Imperial Cult in Roman Britain’, 159.

²⁴ D. Fishwick, ‘A critical assessment: on the imperial cult in Religions of Rome’, *Religious studies and theology* 28 (2009), 129-174, alhier 132-133.

²⁵ Galinsky, ‘Continuity and change’, 81.

²⁶ M. Beard, ‘Chapter 19: Religion’, in: J.A. Crook, A. Lintott en E. Rawson (ed.), *The Cambridge Ancient History volume 9 The last age of the Roman republic, 146-43 BC* (Cambridge, 1994), 729-768, alhier 751; en Price, ‘The place of religion’, 813 en 820.

²⁷ Beard, ‘Chapter 19: Religion’, 751.

²⁸ Gradel, *Emperor worship*, 35.

²⁹ Aangezien triomftochten niet de focus van deze studie zijn, zal deze discussie niet verder uitgewerkt worden.

³⁰ Beard, et al., *Religions of Rome, Vol. 1*, 141.

Conclusie

Geconcludeerd kan worden dat er geen consensus onder de wetenschappers is. Een reden hiervoor is dat deze wetenschappers hun blik wierpen op een bepaald gebied en daar hun argumentatie op gebaseerd hebben. Wel wordt duidelijk dat ze denken dat de verering van de keizer een heel pluriform karakter had. Gebaseerd op hun onderzoek naar een specifiek gebied stellen ze dat de provinciale en stedelijke culten in het oosten en westen onderling veel van elkaar verschilden. Of dit ook werkelijk het geval is, zal in de komende hoofdstukken onderzocht worden.

1. HISTORISCHE CONTEXT

Voordat de ‘keizerculten’ onderzocht kunnen worden, zal er eerst gekeken moeten worden naar religie en heerserverering in de periode vóór keizer Augustus. In dit hoofdstuk zal dan ook onderzocht worden wat de historische context is van religie in het oosten en het westen. Allereerst zullen de heerserverering van Alexander en de diadochen in het oosten bestudeerd worden. Daarna wordt er gekeken naar de verering van heersers in Rome en in het westen.

Heerserverering in het Hellenistische oosten

Zoals eerder vermeld heeft het idee van goddelijk recht van een heerser zijn oorsprong niet in de Romeinse wereld maar in de Soemerische, Egyptische of Hellenistische wereld.³¹ De Romeinen kwamen in aanraking met het idee door het contact met de Hellenistische wereld. De monarchie die door Alexander de Grote ingesteld werd, was een combinatie van de oriëntaalse absolutistische heerschappij met Griekse en Macedonische tradities.³² Beide aspecten waren weer terug te herleiden naar het Oude Nabije Oosten.

In de eerste jaren van Alexanders heerschappij waren er geen tekenen te vinden dat hij zichzelf als god zag. Dit veranderde echter toen Alexander in 332 v.Chr. voor het eerst in Egypte kwam. Het idee dat een koning een god op aarde was, had hier diepe wortels.³³ Terwijl Alexander in Egypte verbleef, bezocht hij in 331 v.Chr. ook het orakel van Ammon in de oase van Siwa.³⁴ De reden voor dit bezoek is niet helemaal duidelijk, omdat alleen kleine fragmenten van bronnen resteren. Wat we wel weten, is dat Alexander hier volgens verhalen onthaald werd als de zoon van Ammon, de Egyptische equivalent van Zeus.³⁵ Dit betekende echter niet dat hijzelf direct door de steden werd vereerd als een god, maar het gold wel als vertrekpunt voor de latere ontwikkelingen van de Hellenistische heerserverering.³⁶

Vanaf ongeveer 324 v.Chr. werd Alexander door de Grieken vereerd als een god op aarde.³⁷ Uit een uitspraak van een Spartaan wordt duidelijk dat Alexander de goddelijke verering werkelijk nastreefde: ‘We concede to Alexander that, if he so wishes, he may be called a god.’³⁸

³¹ Zie pagina 6 van deze studie.

³² L.R. Taylor, *The divinity of the Roman emperor* (Philadelphia, 1975), 1.

³³ *Ibidem*, 4.

³⁴ D. Fishwick, *The imperial cult in the Latin west volume 1.1* (Leiden, 1987), 8.

³⁵ A.B. Bosworth, *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great* (New York, 1988), 71-74.

³⁶ Voor steden en Alexander, zie: Taylor, *Divinity*, 17. Voor standpunt dat de uitspraak van het orakel gold als vertrekpunt voor latere ontwikkelingen, zie Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 9.

³⁷ Taylor, *Divinity*, 19-23.

³⁸ Plutarchus, *Moralia* 219e. Zie: Plutarchus, *Plutarch's moralia in fifteen volumes. Vol III*, vert. F.C. Babbitt (Cambridge, 1941), 315.

Na zijn dood een jaar later werd gezegd dat hij zijn leven op aarde had ingeruild voor een leven met de goden. De opvolgers van Alexander, de diadochen, vereerden hun voormalige bevelhebber en koning als een god, zoals te lezen is in het volgende citaat: ‘When a magnificent tent had been set up, [...] all the commanders would make sacrifice [...] and making obeisance to Alexander as to a god.’³⁹

De diadochen, de opvolgers van Alexander, streefden de goddelijke eer die Alexander kreeg niet na, omdat ze zich niet op gelijke voet als hun voorganger wilden plaatsen.⁴⁰ In de loop van de derde eeuw v.Chr. kregen de koningen van de Seleucidische en Ptolemeïsche rijken wel culten.⁴¹ Deze culten werden soms door steden opgericht om de heerser te eren, maar vaak ook door de koningen zelf ingesteld om zo hun prestige te vergroten. Goddelijkheid werd hiermee langzaam gebruikelijk in het Hellenistische oosten.

Rome en de verering van mensen

Tegen de tijd dat de Romeinen een rol gingen spelen in het Hellenistische oosten was de verering van de heerser een belangrijke eigenschap geworden van de absolute monarchieën. De verering was een manier om de autoriteit van een heerser of een staat te erkennen.⁴² Dit was ook de reden dat Griekse steden machtige ‘buitenlanders’, zoals de Romeinen, konden eren met culten. Zo werden er verschillende culten voor de Romeinse consul Titus Quinctius Flaminius (228-174 v.Chr.) opgericht nadat hij Philippus V van Macedonië (221-179 v.Chr.) had verslagen en de vrijheid van de Grieken had uitgeroepen.⁴³ Ook Pompeius de Grote (106-48 v.Chr.) werd vereerd door Griekse steden nadat hij ze had gered van de Mithradates VI van Pontus (132-63 v.Chr.). Zo zijn nog meerdere voorbeelden te noemen, maar het moge duidelijk zijn dat de Romeinen langzaam bekend raakten met het gebruik van de Grieken.

Rome kende misschien geen directe heerserverering (Rome had tijdens de republiek ook geen alleenheerser), maar zoals al eerder beschreven was ze wel al bekend met de verering van overledenen. Zo werd Romulus, de mythische stichter en eerste koning van Rome, vereerd als de god Quirinus op de Quirinaal.⁴⁴ De vroegste bron waarin de identificatie met Quirinus werd gemaakt, stamt uit de eerste eeuw v.Chr. en we kunnen dus niet met zekerheid zeggen dat Romulus vereerd was als een god voor die tijd.⁴⁵ Het gebrek aan bronnen uit een eerdere periode wil echter niet zeggen dat de identificatie met Quirinus een uitvinding uit de eerste eeuw is. Wat wel met zekerheid gezegd kan worden, is dat men in de eerste eeuw v.Chr. bekend was met het vereren van overleden mensen als goden. Zo zei Cicero (107-

³⁹ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* XVIII.61.1. Zie Diodorus Siculus, *Diodorus of Sicily in twelve volumes. Vol IX*, vert. R.M. Geer (Londen, 1947), 179.

⁴⁰ Fishwick, *Imperial cult* 1.1, 12.

⁴¹ Ibidem, 13.

⁴² Taylor, *Divinity*, 35.

⁴³ Ibidem, 35.

⁴⁴ Ibidem, 42.

⁴⁵ Fishwick, *Imperial cult* 1.1, 53.

44 v.Chr.) in de Catilinarische redevoeringen: '[...] wij hebben immers hem [Romulus; RG] die deze stad heeft gesticht uit dankbaarheid en door zijn faam onder de onsterfelijke goden opgenomen'.⁴⁶

Julius Caesar als *Divus Iulius*

Zoals hiervoor duidelijk is geworden, was Rome bekend met zowel het vereren van overleden mensen als het representeren van succesvolle levende mensen als goden. De Romeinse senaat had echter nog nooit een levende man of vrouw officieel vergoddelijkt en een cult gegeven, omdat dit niet binnen haar tradities paste. Daar kwam in de eerste eeuw v.Chr. met de vergoddelijking van de dictator Gaius Julius Caesar (100-44 v.Chr.) verandering in.⁴⁷ Na zijn overwinning bij Thapsus in 46 v.Chr. op de 'optimates' (de conservatieve fractie binnen de senaat) kreeg hij volgens Lucius Cassius Dio (c. 155-235 n.Chr.) van de senaat een standbeeld waarop werd vermeld dat hij een demi god (*hemitheos*) was: 'And they decreed that a chariot of his should be placed on the Capitol facing the statue of Jupiter, that his statue in bronze should be mounted upon a likeness of the inhabited world, with an inscription to the effect that he was a demigod [...]'.⁴⁸

Caesar zou volgens verschillende historici een Hellenistische monarchie hebben nagestreefd waarbij hij ook vergoddelijkt zou worden.⁴⁹ In de laatste maanden van zijn leven zou het laatste ook gebeuren: begin 44 v.Chr. werd hij door een serie decreten van de senaat vergoddelijkt.⁵⁰ Bij deze vergoddelijking hoorden een priester (*flamen*), tempel en een speciale naam (*Divus Iulius*).⁵¹ Caesar kreeg in deze periode ook koninklijke bevoegdheden en dit zorgde – samen met de vergoddelijking – ervoor dat hij door veel senatoren gehaat werd:

Er was echter niets, waardoor hij zich een voor ieder meer zichtbaren haat op den hals haalde en zich ten slotte den dood berokkende, dan zijne begeerte naar de koningskroon, maar hierbij dient men in het oog te houden, dat dat wel is waar de eerste grief was, die het volk tegen hem koesterde, doch tevens voor zijne geheime vijanden sinds lang het tastbaarste voorwendsel was om hun boos opzet te volvoeren.⁵²

Deze haat zou hem later fataal worden: een groep senatoren zou hem, nog voordat de decreten uitgevoerd konden worden, hierom om het leven brengen.⁵³ Vanaf januari 42 v.Chr., toen de decreten van de

⁴⁶ Marcus Tullius Cicero, *In Catilinam* 3.2. Zie: Cicero, *Marcus Tullius, Tegen Catilina*, vert. E. van Leeuwen en J. van Leeuwen (Baarn, 1992), 63.

⁴⁷ Fishwick, *Imperial cult* 1.1, 56.

⁴⁸ Cassius Dio, 43.14.6. Zie Cassius Dio, *Dio's Roman History in nine volumes. Vol. IV*, vert. E. Cary (Cambridge, 1916), 235.

⁴⁹ Fishwick, *Imperial cult* 1.1, 67; E. Meyer, *Caesar's Monarchie und das Principat des Pompejus: innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* (Stuttgart, 1918), 521; Taylor, *Divinity*, 73-77.

⁵⁰ Gradel, *Emperor worship*, 54-55.

⁵¹ *Divus Iulius* is een moeilijk in de tijd te plaatsen begrip, maar volgens een interpretatie van Gradel is het terug te leiden tot het decreet van de senaat. Zie: *Ibidem*, 55-72.

⁵² Plutarchus, *Vita Caesari* 60. Zie Plutarchus, *Levens. Alexander en Caesar. Deel II*, vert. B.H. Steringa Kuyper (Amsterdam, 1898), 114. Enkele koninklijke bevoegdheden: de lauwerkrans, permanent dragen van de kleding van een triomfator en een troon van goud en ivoor, zie: Taylor, *Divinity*, 71-72.

⁵³ Taylor, *Divinity*, 73.

senaat daadwerkelijk werden ingevoerd door het Tweede Triumviraat, behoorde *Divus Iulius* officieel tot het pantheon aan goden van het Romeinse Rijk.⁵⁴

Verering in het westen

In de status quaestionis is al duidelijk geworden dat de westelijke provincies niet bekend waren met het vereren van heersers voordat Augustus aan de macht kwam.⁵⁵ Dit heeft te maken met het feit dat grote delen van Gallia en stukken van Hispania nog niet of pas recent veroverd waren door de Romeinen. Zo kwam heel Gallia pas tijdens de Gallische oorlogen van Julius Caesar in 58-50 v.Chr. onder Romeins gezag te staan. Het resterende deel van Hispania (dat grotendeels sinds de tweede eeuw v.Chr. in Romeinse handen was) volgde pas in de late eerste eeuw v.Chr. Er was dus nog geen tijd geweest om deze provincies volledig te integreren en de bestuurlijke instituties in te stellen.

Het gevolg hiervan was dat de ‘keizerculten’ in het westen verschillende ontwikkelingsstadia volgden.⁵⁶ Fishwick stelt dan ook dat de ‘keizerculten’ in het westen veel van elkaar verschilden.⁵⁷

⁵⁴ Ibidem, 96.

⁵⁵ Zie pagina 7 van deze studie.

⁵⁶ Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 93.

⁵⁷ Ibidem, 93.

2. DE PRAKTIJK: ‘KEIZERCULTEN’ VOOR AUGUSTUS

‘[Augustus] stond de niet-Romeinen uit Asia en Bithynië (‘Grieken’ noemde hij ze) toe om heiligdommen, gewijd aan hemzelf, te stichten.’⁵⁸ Dit citaat van Dio laat meteen één van de voorbeelden zien hoe ‘keizerculten’ konden ontstaan. In dit hoofdstuk zullen alle aspecten van de ‘keizerculten’, waaronder de ontstaansgeschiedenis, aan bod komen en zal onderzocht worden hoe de ‘keizerculten’ ingevuld en uitgevoerd werden.

Er zal specifiek gekeken worden naar de provinciale culten in Lugdunum (Gallia) en Pergamum (Asia), de stedelijke culten in Tarraco (Hispania), Mytilene (Asia) en de cultus in Rome. De provinciale culten zijn bewust gekozen, omdat de culten in Pergamum en Lugdunum de grondleggers in hun regio (respectievelijk oosten en westen) waren, het waren de eersten ‘keizerculten’ in de gebieden. De culten in Tarraco en Mytilene zijn gekozen omdat hier – in vergelijking met andere stedelijke culten – relatief veel bekend over is.

Provinciale ‘keizerculten’

De tempel van Roma en Augustus in Pergamum

Na de slag bij Actium in 31 v.Chr. verbleef Octavianus (die pas vanaf 27 v.Chr. Augustus genoemd zou worden) tussen 30 en 29 v.Chr. in Asia om de rust te herstellen.⁵⁹ De *koinon* (de provinciale vergadering) van Asia vroeg toestemming aan Octavianus om een cultus – in de traditie van de hellenistische heerserverering voor koningen en belangrijke Romeinen – op te richten in Pergamum (zie Appendix, afbeelding 1) om haar loyaliteit aan Octavianus te tonen.⁶⁰ Het volledige citaat van Dio, dat hiervoor al gedeeltelijk is aangehaald, maakt het een en ander duidelijk over de toestemming die Octavianus in 29 v.Chr. gaf:

Octavianus [...] gaf ook toestemming om in Efese en Nicaea een heiligdom te wijden aan de godin Roma en aan zijn vader Julius Caesar, die hij ‘de halfgod Julius’ noemde. Octavianus droeg de daar woonachtige Romeinen op om deze twee godheden te vereren en stond de niet-Romeinen uit Asia en Bithynië (‘Grieken’ noemde hij ze) toe om heiligdommen, gewijd aan hemzelf, te stichten, respectievelijk in Pergamum en in Nicomedia.⁶¹

⁵⁸ Dio, 51.20.6. Zie Cassius Dio, *Augustus. Keizer van Rome*, vert. G.H. de Vries (Amsterdam, 2002), 55-56.

⁵⁹ C. Fayer, *Il culto della dea Roma. Origine e diffusione nell’Impero* (Chieti, 1976), 107.

⁶⁰ Ibidem, 107; en Friesen, *Twice Neokoros*, 7.

⁶¹ Dio, *Augustus*, 55-56.

Octavianus gaf dus alleen de ‘Grieken’ (*Ἕλληνες*) toestemming om culten voor hem op te richten in Pergamum en Nicomedia. De Romeinen mochten alleen Roma en Julius Caesar vereren.⁶² Als de passage letterlijk wordt genomen, dan lijkt het alsof Octavianus de enige was die geëerd zou worden door de Grieken. Door enkele munten uit Pergamum (zie Appendix, afbeelding 3 en 4) en een passage van Tacitus – waarin hij een speech van Tiberius samenvat – weten we echter dat de cultus in Pergamum gewijd was aan zowel Augustus als de godin Roma.⁶³ Waarschijnlijk werd gekozen voor een combinatie van Roma en Augustus, omdat Octavianus zijn strijd tegen Marcus Antonius (83-30 v.Chr.) onder andere geëgitimeerd had met het argument dat deze de goddelijke status van een hellenistische koning had geaccepteerd.⁶⁴ Bovendien was Julius Caesar, Octavianus’ adoptie vader, vermoord net nadat een decreet van de senaat hem een god had gemaakt. Octavianus kon het zich dus niet veroorloven om ook als een god vereerd te worden. Door samen met Roma vereerd te worden, zou hij als mens meedelen in de eer die gegeven werd aan de godin en zo het probleem vermijden.

De locatie van de tempel voor Roma en Augustus is nooit gevonden. Doordat enkele munten de tempel weergeven, weten we toch hoe de tempel er ongeveer uit heeft gezien: een tempel met zes Korinthische zuilen (zie Appendix, afbeelding 3). Op een munt uit de tijd van Claudius (r. 41-54) is te zien dat in de tempel twee cultusbeelden van Augustus en Roma stonden (zie Appendix, afbeelding 4). Augustus ging gekleed in een militair uniform, waarmee nogmaals wordt bevestigd dat hij niet als een god vereerd werd.

Omdat we geen Latijnse inscripties uit Pergamum hebben, kunnen we niet met zekerheid zeggen hoe de priester van deze cultus genoemd werd in het Latijn. In verschillende Griekse inscripties (zie bijvoorbeeld IGR, IV, 1611b of IGR, IV, 1756) werd de priester van keizerculten altijd een *ἀρχιερεύς* genoemd. Dit is volgens Carla Fayer vergelijkbaar met de Latijnse term *sacerdos*.⁶⁵ In andere steden in Asia en Bithynia waar wel Latijnse inscripties zijn gevonden (zie bijvoorbeeld Appendix, Inscriptie Amastris), werd de priester een *sacerdos* genoemd. Als we dit – samen met de bewering van Fayer – in acht nemen, is het aannemelijk dat de priester in Pergamum inderdaad in het Latijn een *sacerdos* genoemd werd.

⁶² Dit onderscheid zou echter snel verdwijnen naarmate de Griekse bevolking steeds meer Romaniseerde en ook daadwerkelijk Romeins burgerrecht kreeg. Het onderscheid tussen de twee culten was hierdoor niet meer houdbaar en de cultus voor Roma en Divus Iulius verdween op een gegeven moment dan ook uit onze overgebleven bronnen.

⁶³ Het is niet bekend of de tempel in de twee jaar tussen de toezegging in 29 v.Chr. en het in gebruik nemen van de naam Augustus in 27 v.Chr. ooit gewijd was aan Roma en Octavianus, omdat bewijs hiervoor ontbreekt. Voor passage Tacitus: Tacitus, *Annales* 4.37: ‘Daar de goddelijke Augustus de oprichting niet had verboden van een tempel te Pergamum voor hem en de stad Rome [...]’. Zie: C. Tacitus, *Cornelius Tacitus’ jaarboeken I – VI*, vert. C.M. Francken en J.M. Fraenkel (Amsterdam, 1899), 229.

⁶⁴ Friesen, *Twice Neokoros*, 7.

⁶⁵ Fayer, *Il culto della dea Roma*, 110-113.

Het altaar van de Drie Galliërs in Lugdunum

In 12 v.Chr. richtte Drusus ‘de Oudere’ (38-9 v.Chr.), generaal onder Augustus en tevens diens stiefzoon, een altaar ter ere van Roma en Augustus op in Lugdunum (het huidige Lyon) in Gallia Lugdunensis.⁶⁶ Drusus was net begonnen met een oorlog tegen enkele Germaanse stammen aan de Rijn, toen er onrust uitbrak over de census in Gallië, een gebied dat pas sinds de Gallische oorlogen (58-50 v.Chr.) onder Romeins gezag stond. Omdat hij geen moeilijkheden in zijn achterhoede kon gebruiken, nam Drusus volgens een passage van Dio de volgende maatregel: ‘Drusus bezette Gallië voordat de Sugambriërs dat konden doen en nodigde toen hun leiders bij hem uit, zogenaamd ter gelegenheid van het feest dat ook in onze tijd nog gevierd wordt bij het altaar van Augustus in Lyon.’⁶⁷ Hij riep dus enkele edelen en andere vooraanstaande mannen uit drie Gallische provincies (Aquitania, Belgica en Lugdunensis; zie appendix, afbeelding 2) bij elkaar voor een festival in Lugdunum. Dit festival zou rondom het zojuist opgerichte altaar van Roma en Augustus gehouden worden. Het altaar en het bijbehorende jaarlijkse festival waren dus bedoeld om de loyaliteit van de onrustige Galliërs te behouden.⁶⁸

Livius schreef in een van zijn verloren boeken het volgende over het altaar in Lugdunum: ‘Een altaar werd toegewijd aan de goddelijke Caesar bij de samenvloeiing van de Saône en de Rhône en een priester werd aangesteld: Gaius Julius Vercondaridubnus.’⁶⁹ Fishwick stelt allereerst dat deze passage van Livius niet geheel correct is: het altaar in Lugdunum was niet toegewijd aan de vergoddelijkte Caesar, maar aan Roma en Augustus.⁷⁰ Het tweede gedeelte van de passage kan ons echter wel helpen om de opzet van de keizercultus in Lugdunum beter te begrijpen. Volgens Fishwick zou *aangesteld* (*creato* in het originele citaat, zie noot 69) kunnen betekenen dat Vercondaridubnus gekozen werd door de Gallische edelen uit de drie provincies.⁷¹ Als dit inderdaad het geval zou zijn, dan kan de bijeenkomst van de Gallische edelen vergeleken worden met de provinciale vergadering (*koinon*) in het oosten, zoals die voorkwam in Asia. Bewijs voor deze aanname van Fishwick, die gebaseerd is op een interpretatie van één woord, ontbreekt echter.

Zowel Dio als Livius geven helaas geen beschrijving van het altaar. Toch is bekend hoe het altaar er ongeveer uitgezien heeft, omdat verschillende munten uit Lugdunum het altaar weergeven (zie Appendix, afbeelding 5 en 6). Het altaar werd geflankeerd door twee standbeelden van de godin Victoria (de godin van de overwinning) en op het altaar was de *corona civica* te zien, beide van belang voor de ideologie van Augustus.⁷² De stelling van Fishwick dat het altaar toegewijd was aan Roma en Augustus

⁶⁶ Fishwick, *Imperial cult* 1.1, 97.

⁶⁷ Dio, 54.32.1. Zie Dio, *Augustus*, 168.

⁶⁸ K. Galinsky, *Augustan culture* (Princeton, 1996), 326.

⁶⁹ Livius, *Ab urbe condita* 139. Mijn [RG] vertaling. Origineel: ‘Ara dei Caesaris ad confluentem Araris et Rhodani dedicata sacerdote creato C. Iulio Vercondaridubno Aeduo.’ Zie: Titus Livius, ‘Titi livi ab urbe condita liber CXXXIX Periocha’ <<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.per139.shtml>> [geraadpleegd op 28-5-15].

⁷⁰ Fishwick, *Imperial cult* 1.1, 97.

⁷¹ Ibidem, 101.

⁷² Victoria zou een belangrijk onderdeel worden van de ideologie van Augustus en latere keizers, hun overwinningen werden gezien als een goddelijk geschenk (*theology of victory*). Zie Fishwick, *Imperial cult* 1.1, 111-118; en bijvoorbeeld T. Hölscher, ‘The transformation of victory into power: from event to structure’, in: S. Dillon

en niet aan de vergoddelijkte Caesar wordt ondersteund door de tekst op de achterkant van de munten: ROM(A) ET AVG(VSTVS) en door enkele inscripties van priesters van de keizercultus in Lugdunum (zie Appendix, afbeelding 7: SACERDOS ROMETAVG). Wat opvalt is dat de priester, net als in de oostelijke provincies, een *sacerdos* genoemd wordt en niet een *flamen* zoals in Rome gebruikelijk was.⁷³ Net als in Pergamum deelde Augustus de eer met Roma zodat hij zelf niet gezien zou worden als een god.

Stedelijke ‘keizerculten’

Theos Sebastos in Mytilene?⁷⁴

Zoals eerder vermeld stonden de stedelijke culten niet onder het gezag van een provinciale vergadering. De individuele steden waren dan ook niet verplicht om toestemming te vragen om een cultus te wijden aan de keizer. Steden konden er dus voor kiezen om enkel de keizer te vereren, soms zelfs als een god. Op het eerste oog lijkt Mytilene (zie Appendix, afbeelding 1) zo’n stad. In een decreet (uit 26-25 v.Chr. of eerder⁷⁵) uit Mytilene dat naar verschillende steden in heel het Romeinse Rijk werd gestuurd, vermeldden de inwoners van Mytilene dat ze spelen, offers en andere manieren van vereren hadden ingesteld om Augustus te eren. Deze zaken waren bedoeld om Augustus te vergoddelijken:

That he should ponder upon his own self-esteem because it is never possible to match those honours which are insignificant both in accident and in essence to those who have attained heavenly glory and possess the eminence and power of gods. But if anything more glorious than these provisions is found hereafter the enthusiasm and piety of the city will not fail in anything that can further deify him.⁷⁶

Hoewel de inwoners van Mytilene verklaarden dat ze enkel Augustus vereerden als een god, was de cultus toch gewijd aan Roma en Augustus.⁷⁷ Dit wordt duidelijk door een andere inscriptie uit Mytilene uit de tijd van Augustus (IGR, IV, 95) waarin wordt vermeld dat er een *sacerdos* was voor Roma en Augustus.⁷⁸ Zoals we eerder gezien hebben, werd deze combinatie gemaakt zodat Augustus mee kon delen in de eer zonder zelf gezien te worden als een god. Er is dus sprake van een tegenstelling: het

and K. Welch (red.), *Representations of War in Ancient Rome* (Cambridge, 2006), pp. 27-48. De *corona civica* was een ander belangrijk onderdeel van de ideologie van Augustus. De *corona civica* werd toegekend aan Romeinse burgers die de levens van een andere burger hadden gered. De senaat kende hem ook toe aan Augustus voor het redden van alle Romeinen na de onstuimigheid van de eerste eeuw v.Chr. Zie Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 107.

⁷³ Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 132.

⁷⁴ ‘*God Augustus* in Mytilene?’

⁷⁵ Fishwick stelt dat Augustus voor de achtste en negende keer consul werd terwijl hij in Tarraco verbleef in 26-25 v.Chr. Het is aannemelijk dat het decreet ook naar Tarraco gestuurd werd, omdat Augustus toen hier verbleef. Het decreet moet dus gedateerd worden uit 26-25 v.Chr. of eerder. Zie: Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 171-172.

⁷⁶ IGR, IV, 39. Vertaling uit: Price, *Rituals and Power*, 55.

⁷⁷ Fayer, *Il culto della dea Roma*, 137.

⁷⁸ Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 177.

decreet vermeldt dat Augustus vergoddelijkt wordt, terwijl de cultus zo was opgericht dat dit niet gebeurde. Waarschijnlijk werd Augustus niet werkelijk vereerd als een god en werd het alleen vermeld in het decreet om de status van de cultus in Mytilene te vergroten.

De verering van Augustus in Tarraco

Wetenschappers stellen over het algemeen dat het altaar voor Augustus is gebouwd nadat het decreet van Mytilene in Tarraco (zie Appendix, afbeelding 2) werd tentoongesteld.⁷⁹ Hierdoor is te deduceren dat de cultus in Tarraco waarschijnlijk in ca. 26/25 v.Chr. is opgericht.

In een inscriptie gevonden in het lager gelegen forum in Tarraco (zie Appendix, afbeelding 8) wordt een *FLAM [...] ET AVGVST* genoemd. Wetenschappers kunnen met enige zekerheid zeggen dat hier *flamen Romae et Augusti* heeft gestaan, aangezien inscripties van andere stedelijke culten in het westen ook een *flamen Romae et Augusti* noemen.⁸⁰ Het altaar in Tarraco was dus gewijd aan het duo dat ook in Mytilene, Pergamum en Lugdunum werd vereerd.⁸¹

Wat verder opvalt is dat het de enige van de vier onderzochten culten is met een *flamen* in plaats van een *sacerdos*.⁸² De term die gebruikt werd voor de priester van stedelijke culten stond dus niet op voorhand vast.

Op munten uit de tijd van Tiberius is te zien hoe het altaar er ongeveer uit heeft gezien. Op het altaar waren onder andere een *corona civica* en een palmboom te zien.⁸³ De palmboom wordt ook genoemd in een *De institutione oratoria* van Quintilianus: ‘En Augustus, toen de Tarraconensiërs vertelden dat een palmboom op zijn altaar omhoog was gesprongen, antwoordde: ‘Het is duidelijk dat jullie er vaak een vuur op aansteken.’⁸⁴ De palmboom is een symbool voor de overwinning, voor Victoria. Victoria en de *corona civica* kwamen ook voor op het altaar in Lugdunum.

‘Keizercultus’ in Rome in 27 v.Chr.-14 n.Chr.?

Ondanks dat Rome in de tijd van de Republiek ook al bekend was met het vergoddelijken van mensen (Romulus en Julius Caesar), werd in Rome de directe verering van Augustus via een cultus verboden. Hiervoor zijn tenminste twee directe redenen aan te wijzen. Ten eerste werd Julius Caesar door een aantal senatoren vermoord nadat hij door dezelfde senaat vergoddelijkt was en ten tweede had Augustus

⁷⁹ Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 172.

⁸⁰ Fayer, *Il culto della dea Roma*, 215-217.

⁸¹ Ibidem, 215.

⁸² De enige van de vier onderzochten culten. Er kan niets gezegd worden over culten in andere steden. Volgens Fishwick werd *flamen* en *sacerdos* in stedelijke culten door elkaar gebruikt. Zie: Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 166.

⁸³ Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 174-175.

⁸⁴ Quintilianus, 6.3.77. Mijn [RG] vertaling uit het Latijn. Zie: Marcus Quintilianus, *Quintilien Institution Oratione. Tome IV*, vert. J. Cousin (Parijs, 1977), 54.

zijn oorlog tegen Antonius onder andere gelegitimeerd met religieuze redenen.⁸⁵ Augustus kon dus niet dezelfde fouten maken als zijn voorgangers, anders was de kans groot dat hij hetzelfde lot zou ondergaan. Het beleid dat door Augustus werd toegepast bood echter wel ruimte voor andere onderscheidingen zoals festivals in zijn naam en offeranden aan Augustus' *genius*, zijn beschermgeest. Dit kan echter niet een vorm van keizercultus genoemd worden, omdat er niet direct aan de keizer werd geofferd. De officiële cultus (met een priester en een tempel) zou pas door de senaat worden ingesteld na de apotheose van Augustus, dat na zijn dood plaatsvond. Dit valt echter buiten de tijdsafbakening van dit onderzoek. Omdat er geen officiële cultus voor Augustus was tijdens zijn leven, kan er ook geen vergelijking worden gemaakt met de vier andere culten in de perifere gebieden.

⁸⁵ Zie de paragraaf 'De tempel van Roma en Augustus in Pergamum', pagina 13 en 14.

3. VERGELIJKING

In dit hoofdstuk zullen de vier verschillende ‘keizerculten’ met elkaar vergeleken worden. Alle aspecten van de ‘keizerculten’ die in het vorige hoofdstuk behandeld zijn, zullen aan bod komen. Daarna zal een korte conclusie volgen.

Wat meteen opvalt als gekeken wordt naar de twee provinciale en twee stedelijke culten is dat ze allemaal gewijd waren aan twee personen: de god Roma en de mens Augustus. Ten tijde van de oprichting van de cultus in Pergamum in 29 v.Chr. kon Augustus het zich niet veroorloven om alleen vereerd te worden, en dus werd er gekozen voor een combinatie waarbij Augustus als mens meedeelde in de eer die gegeven werd aan Roma. De drie andere culten – die een aantal jaren later werden opgericht (c. 26-25 v.Chr. in Mytilene en Tarraco en 12 v.Chr. in Lugdunum) – namen het voorbeeld uit Pergamum – dat zich inmiddels al een aantal jaren bewezen had – over.

De culten in Pergamum, Lugdunum en Mytilene hadden een *sacerdos* als priester. De cultus in Tarraco had een *flamen*. Op het eerste gezicht lijkt het er dus op dat we het eerste verschil hebben gevonden. Het verschil tussen *sacerdos* en *flamen* is echter een kwestie van semantiek. Het zijn twee verschillende woorden, maar de functies die deze priesters moesten vervullen verschilden in geen enkel opzicht van elkaar.⁸⁶ Het gevolg was dat het onderscheid tussen de twee termen al snel verloren ging.⁸⁷ In eerste instantie lijkt hier dus sprake te zijn van een verschil, maar dit moet niet als zodanig worden gezien.

Verder zijn er nog een aantal overeenkomsten te vinden. Zo bevatten de altaren in Tarraco en Lugdunum beide symbolen die geassocieerd werden met Augustus: de *corona civica* en Victoria. Een andere overeenkomst waren de provinciale vergaderingen die verbonden waren aan de culten in Pergamon en Lugdunum. Deze vergaderingen kozen onder andere de *sacerdotes* voor hun culten.

Het eerste en enige verschil kan gevonden worden wanneer men kijkt naar de oprichter(s) van de culten. De tempel in Pergamum werd op verzoek van de provinciale vergadering (*koinon*) van Asia opgericht en de tempels in Mytilene en Tarraco werden door de lokale bevolking gefinancierd en gebouwd. Het altaar van de Drie Galliërs in Lugdunum werd daarentegen opgericht door de Romeinse ‘overheid’ en niet door een vergadering. Deze vergadering zou namelijk pas na de oprichting van het altaar bijeen komen. Waar de provinciale culten in het oosten en de stedelijke culten dus op verzoek van de lokale bevolking werden gebouwd (*bottom-up*), werd de cultus in Lugdunum *top-down* ingesteld.

Men zou verwachten dat er meer verschil zou zijn tussen de culten, omdat er geen eenduidig beleid werd gevoerd door Augustus en de culten allemaal te maken hadden met hun eigen voorgeschiedenis. Opmerkelijk is echter dat er meer overeenkomsten dan verschillen waren. De culten in Tarraco,

⁸⁶ Zie noot 109 in: Fishwick, *Imperial cult 1.1*, 166.

⁸⁷ *Ibidem*, 166.

Mytilene en Lugdunum lijken een directe kopie van de cultus in Pergamum. Lugdunum wijkt hier maar op één klein punt van af, omdat er nog geen provinciale vergadering in Gallië was die de macht had om een tempel op te richten. Deze vergadering zou namelijk pas later door Drusus bijeengeroepen worden.

CONCLUSIE

Er is vastgesteld dat wetenschappers denken dat de verering van de keizer een heel pluriform karakter had. Zo stellen ze dat in het oosten de keizer vereerd werd als een god terwijl dit niet gebeurde in het westen. In het westen bestond volgens hen nog geen medium voor de keizerculten en de culten werden dan ook opgericht door de Romeinse veldheren, in plaats van door de inwoners van de provincies en steden. Het doel van dit onderzoek was dan ook om de ‘keizerculten’ in verschillende steden te bestuderen en inzicht te geven in de eventuele verscheidenheid van de ‘keizerculten’ in het Romeinse Rijk. De onderzoeksvraag die moest helpen om dit doel te bereiken was als volgt: ‘Waarom kregen de ‘keizerculten’ tijdens de periode van keizer Augustus in het westen van het Romeinse Rijk een andere vorm dan de ‘keizerculten’ in het oosten van het rijk?’

Na het bestuderen van bronnen en de vergelijking van de culten in het vorige hoofdstuk moet echter geconcludeerd worden dat er een foutieve aanname centraal staat in deze vraag, namelijk: ‘waarom kregen ze een *andere vorm*?’. Vooraf wordt dus al verondersteld dat de ‘keizerculten’ zeer verschillend waren.

In het vorige hoofdstuk is echter aangetoond dat er meer overeenkomsten dan verschillen tussen de vier culten zijn. Het vaak door wetenschappers aangehaalde verschil dat de keizer in het oosten in de traditie van de Hellenistische heersers vereerd werd als een god en in het westen niet, blijkt niet te kloppen voor deze vier culten. Augustus werd altijd samen met Roma vereerd. Deze constructie werd juist gekozen zodat Augustus niet als god gezien zou worden. Het enige verschil dat wel gevonden kan worden, namelijk de oprichter(s) van de culten, is bovendien ontstaan doordat de vier culten allemaal te maken hadden met verschillende historische omstandigheden. Het westen was niet bekend met een provinciale vergadering zoals de *koinon*, omdat die pas na de oprichting van het altaar bijeen zou komen. Gezien het feit dat de culten te maken hadden met verschillende omstandigheden, is het bijzonder dat er zo weinig verschillen waren. Geconcludeerd kan worden dat de invulling van de keizerculten helemaal niet zo pluriform was als de meeste wetenschappers beweren.

We kunnen echter niet zomaar de term ‘*keizercultus*’ weer gebruiken. De verering van de keizer was namelijk geen centraal gestuurd fenomeen. Elke provincie moest apart toestemming vragen aan de keizer en steden hoefden daarentegen helemaal geen toestemming te vragen. Het eenduidige, centraal aangestuurde fenomeen dat de enkelvoudige term aanduidt, bestond dus helemaal niet.

De conclusie dat er niet veel verschil bestond tussen de ‘keizerculten’ is gebaseerd op een vergelijking van maar vier culten ten tijde van Augustus. Wellicht zou een uitgebreider onderzoek naar de ‘keizerculten’ een geheel andere conclusie opleveren. Het is dan ook interessant om in de toekomst meerdere culten over een grotere tijdspanne te onderzoeken om te kijken of deze conclusie inderdaad klopt of (geheel) aangepast moet worden. Bovendien kunnen de culten voor de overleden keizers in Rome dan ook in het onderzoek meegenomen worden.

BIBLIOGRAFIE

Lijst van gedrukte bronnen

- Cicero, Marcus Tullius, *Tegen Catilina*, vert. E. van Leeuwen en J. van Leeuwen (Baarn, 1992), 63.
- Dio, Cassius, *Augustus. Keizer van Rome*, vert. G.H. de Vries (Amsterdam, 2002), 55-56, 168.
- Dio, Cassius, *Dio's Roman History in nine volumes. Vol IV*, vert. E. Cary (Cambridge, 1916), 235.
- Livius, Titus, 'Titi livi ab urbe condita liber CXXXIX Periocha'
<<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.per139.shtml>> [geraadpleegd op 28-5-15].
- Plutarchus, *Levens. Alexander en Caesar. Deel II*, vert. B.H. Steringa Kuyper (Amsterdam, 1898), 114.
- Plutarchus, *Plutarch's moralia in fifteen volumes. Vol III*, vert. F.C. Babbitt (Cambridge, 1941), 315.
- Quintilianus, M., *Quintilien Instition Oratoire. Tome IV*, vert. J. Cousin (Parijs, 1977), 54.
- Siculus, Diodorus, *Diodorus of Sicily in twelve volumes. vol IX*, vert. R.M. Geer (Londen, 1947), 179.
- Tacitus, C., *Cornelius Tacitus' jaarboeken I – VI*, vert. C.M. Francken en J.M. Fraenkel (Amsterdam, 1899), 229.

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Beard, M., 'Chapter 19: Religion', in: J.A. Crook, A. Lintott en E. Rawson (ed.), *The Cambridge Ancient History volume 9 The last age of the Roman republic, 146-43 BC* (Cambridge, 1994), 729-768.
- Beard, M., J. North en S. Price, *Religions of Rome, Vol. 1: A History* (Cambridge, 1998).
- Bosworth, A.B., *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great* (New York, 1988).
- Fayer, C., *Il culto della dea Roma. Origine e diffusione nell'Impero* (Chieti, 1976).
- Fishwick, D., 'A critical assessment: on the imperial cult in Religions of Rome', *Religious studies and theology* 28 (2009), 129-174.
- Fishwick, D., 'The Imperial Cult in Roman Britain', *Phoenix* 15:3 (1961), 159-173.
- Fishwick, D., *The imperial cult in the Latin west volume 1.1* (Leiden, 1987).
- Friesen, S.J., 'Chapter 2: Normal religion, or, word fail us. A response to Karl Galinsky's "The cult of the Roman Emperor: uniter or divider?"' in: J. Brodd en J.L. Reed (red.), *Rome and religion: a cross-disciplinary dialogue on the imperial cult* (Atlanta, 2011), 23-34.
- Friesen, S.J., *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the cult of the Flavian imperial family* (Leiden, 1993).
- Galinsky, K., *Augustan culture* (Princeton, 1996).
- Galinsky, K., 'Continuity and change: Religion in the Augustan Semi-Century', in: J. Rüpke (red.), *A companion to Roman religion* (Oxford, 2007), 71-82.
- Galinsky, K., 'The cult of the Roman emperor: uniter or divider?', in: J. Brodd en J.L. Reed (red.), *Rome and religion: a cross-disciplinary dialogue on the imperial cult* (Atlanta, 2011), 1-21.

- Gradel, I., *Emperor worship and Roman religion* (New York, 2002).
- Herz, P., 'Emperors: Caring for the Empire and Their Successors', in: J. Rüpke (ed.), *A companion to Roman religion* (Oxford, 2007), 304-316.
- Hölscher, T., 'The transformation of victory into power: from event to structure', in: S. Dillon and K. Welch (red.), *Representations of War in Ancient Rome* (Cambridge, 2006), pp. 27-48.
- Kaizer, T., 'Religion in the Roman East', in: J. Rüpke (red.), *A companion to Roman religion* (Oxford, 2007), 446-456.
- Meyer, E., *Caesar's Monarchie und das Principat des Pompejus: innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr* (Stuttgart, 1918).
- Price, S.R.F. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge, 1984).
- Price, S.R.F., 'The place of religion: Rome in the early empire', in: A.K. Bowman, E. Champlin en A. Lintott (red.), *The Cambridge Ancient History volume 10: The Augustan Empire, 43 BC-AD 69* (Cambridge, 1996), 812-847.
- Spiro, M.E., 'Religion: problems of definition and explanation', in: M. Banton (red.), *Anthropological approaches to the study of religion* (Londen, 1966), 85-126.
- Taylor, L.R., *The divinity of the Roman emperor* (Philadelphia, 1975).

VERANTWOORDING AFBEELDINGEN

American numismatic society, 'Online coins of the Roman Empire', <<http://numismatics.org/ocre/>> [geraadpleegd op 29-5-15].

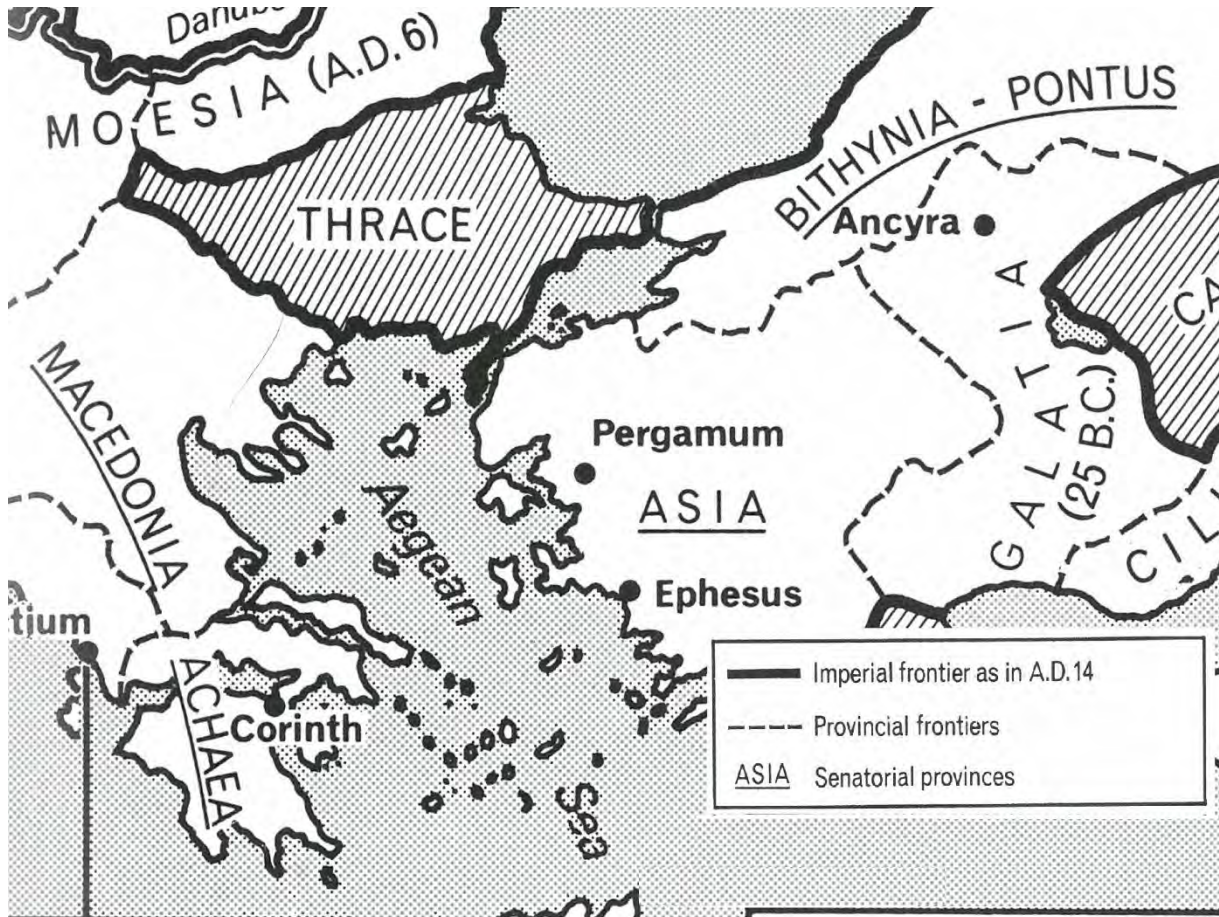
Berlin-Brandenburg academy of science and humanities, 'Corpus Inscriptionum Latinarum', <http://cil.bbaw.de/cil_en/dateien/db_eng.php?nummer=II+6097&andor=AND&nummer2=&fundort_antik=&fundort_modern=&provinz=#> [geraadpleegd op 4-6-15].

Grant, M., *The Routledge atlas of classical history* (Londen, 1994), 57.

Heidelberger Akademie der Wissenschaften, 'Epigraphic database Heidelberg' <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche?hd_nr=HD019219&land=&fo_antik=&fo_modern=&literatur=&dat_jahr_a=&dat_jahr_e=&atext1=&bool=AND&atext2=&sort=hd_nr&anzahl=20> [geraadpleegd op 29-5-15].

APPENDIX

Afbeelding 1

Ligging van Pergamum in Asia (het huidige Turkije). Mytilene staat niet op de kaart afgebeeld, maar ligt op het eiland links van Pergamum. Afbeelding: M. Grant, *The Routledge atlas of classical history* (Londen, 1994), 57.

Afbeelding 2

De drie Gallische provincies (Aquitania, Lugdunensis en Belgica) die vertegenwoordigd waren op het festival in Lugdunum in 12 v.Chr. Tevens is de ligging van Tarraco te zien. Afbeelding: M. Grant, *The Routledge atlas of classical history* (Londen, 1994), 57.

Afbeelding 3

RIC I 506 (Augustus); Zilveren Cistophorus; Munt van Pergamum; c. 19-18 v.Chr.

Voorkant: Buste van Augustus; IMP IX TR PO V

Achterkant: COM ASIAE; 'Hexastyle' tempel (Korinthisch) op een podium van 5 treden; inscriptie ROM ET AVGVST op tempel.

Afbeelding 4

RIC I 120 (Claudius); Zilveren Cistophorus; Munt van Pergamum; c. 41-54 n.Chr.

Voorkant: Buste van Claudius; TI CLAVD CAES AVG

Achterkant: COM ASI; Tempel van Roma en Augustus (ROM ET AVG); In tempel twee beelden: man (waarschijnlijk Augustus) in militair uniform met speer in hand wordt gekroond door vrouw (godin Roma, personificatie van Rome) met cornucopia.

Afbeelding 5

RIC 230 sear5 1690 (Augustus); Bronzen as; munt van Lugdunum; c. 15-10 v.Chr.

Voorkant: Buste met lauwerkrans; CAESAR PONT(IFICIS) MAX(IMUS).

Achterkant: Altaar van Lugdunum; Geflankeerd door standbeelden van Victoria; Corona Civica, geflankeerd door twee lauriertakken, afgebeeld op altaar; ROM ET AVG

Afbeelding 6

RIC 248a (Augustus); Sestertius; munt van Lugdunum; 12-14 n.Chr.

Voorkant: Buste van Tiberius als Caesar met lauwerkrans; TI CAESAR AVGVSTI F IMPERAT VII

Achterkant: Altaar van Lugdunum; Geflankeerd door standbeelden van Victoria; ROM ET AUG

Afbeelding 7

[Pro salut]e Ti(beri) Caesaris Aug(usti) amphitheatr(um) / [cum] podio **C(aius) Iul(ius) C(ai) f(ilius) Rufus sacerdos Rom(ae) et Aug(usti)** / [---] filii f(ilius) et nepos ex civitate Santon(um) d(e) s(ua) p(ecunia) fecerunt.

Vindplaats: Lugdunum. AE 1959, 0078 = ILTG 217.

Afb.: Heidelberger Akademie der wissenschaften, 'Epigraphic database Heidelberg' <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche?hd_nr=HD019219&land=&fo_antik=&fo_modern=&literatur=&dat_jahr_a=&dat_jahr_e=&atext1=&bool=AND&atext2=&sort=hd_nr&anzahl=20> [geraadpleegd op 29-5-15].

Afbeelding 8

Inscriptie uit Tarraco (modern Tarragona) in de provincie Hispania Citerior: CIL, II, 6097.

Op de inscriptie is te lezen: *FLAM [...] ET AVGVST*. De inscriptie is op een onfortuinlijke plek afgebroken, maar men denkt dat op de open plek *ROM* heeft gestaan.

Afb.: Berlin-Brandenburg Academy of science and humanities, ‘Corpus Inscriptionum Latinarum’, http://cil.bbaw.de/cil_en/dateien/db_eng.php?nummer=II+6097&andor=AND&nummer2=&fundort_antik=&fundort_modern=&provinz=# [geraadpleegd op 4-6-15].

Inscriptie Amastris, Bithynia

PRO PACE AV[] IN HONOREM TI CLAVDI GERMANICI [] DIVI AVG PERPETVVS **SACER**
DOS C IVLIVS [] AEF FABR BIS IN AERAR DELATVS A COS A GABIN[] O [] VRO STATILIO
CORVINO MON TEM CECIDIT E[] JESSIONEM D S P F (CIL 03, 06983; vindplaats Amastris)